

**Tarihsel Süreç Açısından Erken Dönemde ve Eş'arî Kelâm
Sisteminde İlâhî Sıfatların Tasnifi**

*The Classification of Divine Attributes in the Early Period and the Ash'arite Theological
System in terms of Historical Process*

Vezir HARMAN

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahi- Assoc. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University, Fa-
yat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam Anabilim culty of Theology, Basic Islamic Sciences, Depart-
Dalı, Tekirdağ, Türkiye ment of Kalam, Tekirdağ, Türkiye
vharman@nku.edu.tr Orcid: 0000-0001-6945-5255

Atıf/Cite:

Harman, Vezir. "Tarihsel Süreç Açısından Erken Dönemde ve Eş'arî Kelâm Sisteminde İlâhî
Sıfatların Tasnifi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2025), 93-118.
<https://doi.org/10.20486/imad.1610491>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 31.12.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 15.03.2025

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

Bu çalışmada tarihsel süreçte Eş'arî kelâm sisteminin ilâhî sıfatların tasnifi incelenmiştir. Tarihsel süreçte Eş'arî alimlerin ilâhî sıfatların tasnifinde hareket noktaları ile tasniflerdeki farklılıklar ve benzerlikler dikkate alınarak analizlerde bulunulmuştur. Eş'arîlerin tasnifine hem içerden hem de dışarıdan yapılan eleştiriler göz önüne alınmış, bu eleştirilerin bir sorun oluşturup oluşturmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Farklılıklar kısaca izah edilmiş ve detaylı analizden kaçınılmıştır. Kelâm eğitiminde uluhiyet konusunun temelini oluşturan ilâhî sıfatların öğretilmesinde sıfat tasnifine dair problemlerin çözülmesinde ve mantığın kavranmasında tarihsel süreçteki farklı tasniflerin tespit edilmesi önemli bir yere sahiptir. Tarihsel süreçte Ehl-i Sünnet âlimleri sıfatların tasnif edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Selef-i Salihin âlimlerinin çoğu ve bazı Kelâm alimleri, ilâhî sıfatları tek başlık altında ele almayı tercih etmişlerdir. Fakat birçok Kelâm âlimi ilâhî isimleri ve sıfatları tasnif etmenin sakıncası olmadığına inanmış ve farklı sıfat tasnifleri ortaya koymuşlardır. Çalışmamız Eş'arî alimlerin tarihsel süreçteki sıfat tasniflerini ve mantığını kavramayı amaçlamaktadır. Fakat bütün Eş'arî alimlerin ilâhî sıfat tasniflerini ortaya koymak, makale hacmini aşacağı için tarihte öne çıkan bazı Eş'arî alimlerin tasniflerine yer vermekle yetinilmiştir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan sıfat tasniflerine katkı sağlamak hedeflenmiştir. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme usulüne göre yürütülmüş olup çalışma sonunda söz konusu tasnifin Eş'arîlerin kelâm yöntemleriyle ve itikâdî görüşleriyle uyumlu ve tutarlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Ehl-i sünnet, Eş'arî, Allah'ın Sıfatları, Tasnif.

Abstract

This study analyses the classification of divine attributes in the Ash'arite theological system in the historical process. In the historical process, the points of departure of Ash'arite scholars in the classification of divine attributes and the differences and similarities in the classifications were analysed. Both internal and external criticisms of the Ash'arite classification have been taken into consideration, and it has been tried to determine whether these criticisms constitute a problem or not. Differences are briefly explained and detailed analyses are avoided. The identification of different classifications in the historical process has an important place in the teaching of divine attributes, which form the basis of the subject of divinity in theological education, in solving the problems related to the classification of attributes and in comprehending logic. In the historical process, the scholars of Ahl al-Sunnah disagreed on whether the attributes should be classified or not. Most of the scholars of Salaf al-Salihin and some theological scholars preferred to deal with the divine attributes under a single heading. However, many theological scholars believed that there is no harm in classifying divine names and attributes and they put forward different classifications of attributes. Our study aims to comprehend the classification of attributes and the logic of Ash'arite scholars in the historical process. However, since presenting the classifications of divine attributes of all Ash'arite scholars would exceed the volume of the article, it is sufficient to include the classifications of some prominent Ash'arite scholars in history. It is aimed to contribute to the classifications of attributes that are widely used today. The study was conducted according to the document analysis method, one of the qualitative research methods, and at the end of the study, it was revealed that the classification in question was compatible and consistent with the theological methods and the theological views of the Ash'arites.

Keywords: Kalâm, Ahl al-Sunna, al-Ash'arî, Attributes of Allah, Classification.

Giriş

Allah'ın kulları üzerindeki ilk farz olan marifetullahı ulaşmak, ancak zâtına layık kemal sıfatlarıyla Allah'ı bilmekle mümkündür. Allah'ın zâtına ve sıfatlarına ilişkin tartışmalar Hicretin II. Asrına kadar uzanmakta olup sıfatların hangi başlıklar altında tasnif edilmesi gerektiği konusunda alimler arasında bir ittifak meydana gelmemiştir.¹ Farklı tasnifler yapılmıştır. Ortaya konan farklı tasniflerin amacını ve mantığını tespit ederek, günümüzde ortaya atılan tutarsız itikadî görüşlerin önüne geçmek ve marifetullah konusunda bilinç düzeyimizi arttırmak açısından bu çalışmanın bir boşluğu doldurmasını umuyoruz.

“Bir şeyin halini ve özelliklerini nitelemek anlamında kullanılan sıfat kelimesi, Kelâm ilminde Allah'ın zâtına nispet edilen mânâ diye tanımlanmaktadır.”² İmam Eş'arî'ye göre vasıf ve sıfat, aynı mânaya gelir. Bu mânalar, tek başlarına kaim olmadıkları gibi kendisinde kaim olduğu kişide hem sıfattır hem de vasıftır. Eş'arîlerin çoğuna göre vasıf ve sıfat farklı anlama gelir. Âlim kelimesi vasıf iken, ilim ise sıfattır. Sıfat, bir kişinin kendisiyle kaim olduğu şey iken, vasıf ise bir şeyden haber vermektir.³ Kişi, ilim sıfatıyla âlim vasfı kazanmaktadır. Vasıf, bir şeyin nitelik ve niceliğini belirterek onu tanıtmaya çalışmaktır. Sıfat ise bir şeyin üzerinde bulunduğu hal, şekil ve taşıdığı niteliklerdir.⁴ Diğer bir ifadeyle sıfat, bir şeyin mahiyetine dair ortaya konulan özellikler ve mânalar demektir. Bu sebeple ilk dönemde yazılmış olan bazı kelâmî eserlerde sıfat yerine mânâ kavramı kullanılmıştır.

Kur'ân'da ıstılahî anlamda sıfat formunda bir kavram kullanılmamaktadır. Bu sebeple Kur'ân'ın lafzî kullanımına sıkı sıkıya bağlı olan Zahirî âlimlerden İbn Hazm'a göre Allah hakkında “sıfat” kavramının kullanılması muhal olup caiz değildir. Ona göre sıfat kelimesini Allah hakkında ilk kullananlar, Mu'tezile, Hişâm b. Hakem ve Râfizîlerin liderleridir. Ayrıca ona göre Kur'ân'da kullanılmayan bu kelimenin, Hz Peygamber tarafından da Allah hakkında kullanıldığına dair herhangi bir rivayet varid olmamıştır.⁵ Fakat kaynaklarda sıfat kelimesinin Allah hakkında kullanıldığına dair bir rivayet bulunmaktadır. Buharî ve Müslim'in ittifak ederek aktardığı sahih rivayete göre Resûlullah, bir seriyyenin başına bir adam göndermiştir. O adam, her namazın kıraatini ihlâs sûresi ile tamamlarmış. Bu durum Resulullah'a sorulduğunda o kişinin neden böyle

¹ Şaban Ali Düzgün, “Allah'a İman”, *İslam İnanç Esasları* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 80.

² Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 279, 280.

³ Abdülkâhir Bağdâdî, *Usulu'd-din* (İstanbul: Medresetü'l-İlahiyyat bi Daril-fünun Türkiye, 1346/1928), 128.

⁴ Râgıb İsfahânî, *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, Tercüme: Abdulbâki Güneş, Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 1161.

⁵ İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017) 2/36.

yaptığının sorulmasını istemiş. O adam demiş ki: “O (ihlâs sûresi) Rahmân’ın sıfatıdır “صِفَةُ الرَّحْمَنِ”. Onu okumayı seviyorum.” Bunun üzerine Resûlullah buyurmuş ki: “ona haber verin. Allah da onu seviyor.”⁶ Dolayısıyla bu rivayetten de anlaşıldığı gibi ihlas sûresi, Allah’ı sıfatlarıyla bilmenin temelini oluşturan ilkeler barındırması yönüyle tarihten günümüze altı maddeden oluşan selbî ve tenzihî sıfatları cem eden sûre olması açısından önemli bir yere sahiptir.

Kur’ân’da sıfat kavramı yerine “isim” kavramı kullanılmaktadır. On ayette “Allah’ın ismi” ifadesi kullanılmaktadır.⁷ Dört ayette ise “en güzel isimler Ona aittir/layıktır”⁸ şeklinde çoğul şekliyle Allah’a nispet edilmiştir. Allah, Rahmân, Alîm, Hâlik vb. isimlerden oluşan Esmâü’l-Hüsna, aynı zamanda marifetullahın öğrenilmesinde Allah’ın zâtına dair sıfatları ifade eden mânalar içermektedir. Gerek Müslümanların arasında ortaya çıkan Müşebbihe, Mücessime, Cehmiye, Mu’tezile, Kaderiye vb. fırkaların Allah’ın isim ve sıfatlarıyla ilgili değerlendirmeleri gerekse Yahudi, Hristiyan vb. gayri müslimlerin Tanrı tasavvurları, kelâm alimlerini ilâhî isim ve sıfatlarla ilgilenmeye ve bir kısım tasnifler yaparak meseleyi açıklamaya sevk etmiştir.⁹ Kelâm âlimleri eğitim öğretim ve telif çalışmalarına kolaylık sağlamak, konuyu sistematik bir halde sunmak için Allah’ın isim ve sıfatlarını tasnife tabi tutmuşlardır.¹⁰ Fakat bu tasniflerde farklı kavramlar ve bakış açıları kullanılmıştır. İlk dönemden itibaren en çok kullanılan tasnif, mantıktaki bil-kuvve ve bil-fiil ayrımı üzerinden zâtî ve fiilî sıfat ayırımıdır. İmâm Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit (ö. 150/767) tüm sıfatların ezeli olduğunu söyleyerek Mu’tezile’den ayrılmıştır. Eş’arî alimler ise fiilî sıfatların muhdes olduğunu savunmuştur. Aklî ve naklî delil ayrımı üzerinden akılla tespit edilebilen ve haberle bilinebilen sıfatlar şeklinde ikili ayrımlar da yapılmıştır. Bunlara ek olarak subutî (me’ânî ve ma’nevî), selbî (tenzihî), fiilî, haberî vb. kavramlar kullanılarak üçlü ve dörtlü tasnifler de yapılmıştır. Eş’arîler, yedi subutî sıfat konusunda icma etse de, selbî sıfatların sayısı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Vücut, Kıdem, Bekâ sıfatlarını Eş’arî alimlerden bazıları subutî sıfatlar, bazıları ise selbî sıfatlar arasında kabul etmiştir.

Eş’arî alimlerin ilâhî sıfatların tasniflerini analiz edebilmek için öncesinde tarihsel süreçte ilâhî sıfatların tasnifine nasıl yaklaşıldığını ortaya koyacağız. Daha sonra makale

⁶ Buharî, “Kitabu’t-Tevhid”, 1; Müslim, “Kitabu Salati’l-Müsefirin ve Kasrihi”, 45.

⁷ Bkz: Fatiha, 1/1. Mâide, 5/4. En’âm, 6/118, 119, 121, 138. Hac, 22/28, 34, 36, 40.

⁸ Bkz: A’râf, 7/180. İsrâ, 17/110. Taha, 20/8. Haşr, 59/24.

⁹ Fatih Kurt, “Kelâm İlmindeki Sıfat Tasniflerine İlişkin Bir Değerlendirme”. *Turkish Academic Research Review*, 4(4), (2019). 619.

¹⁰ Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 280.

hacmini aşmaması ve tekrara girmemek için tarihte öne çıkan Eş'arî alimlerin tasniflerine yer vererek analiz ve değerlendirmelerde bulunacağız.

1. İlahi Sıfat Tasnifinden Sakınan Alimler

Şehristânî'ye (ö.548/1153) göre birçok selef âlimi, zâtî ve fiilî sıfat ayırımı yapmaksızın, tüm sıfatları tek başlık altında ele alıyordu. Allah'ın ilim, kudret, hayat, irade, sem', basar, kelâm, celâl, ikram, in'âm, izzet ve azâmet gibi sıfatlarını ispat ediyorlardı. Aynı şekilde şeriatte varid olan yedeyn, vech gibi haberî sıfatları te'vil etmeden ispat ediyorlardı ki biz bu sıfatlara haberî sıfatlar diyoruz. Selef uleması bu sıfatları ispat ettiği için onlara Sıfatiyye, Mu'tezile ise bu sıfatları nefyettiği için onlara Muattıla ismi verilmiştir. Selef âlimlerinden bir kısmı haberî sıfatları ispat etme konusunda aşırı giderek mahlûkatın sıfatlarına benzeterek teşbih sınırına kadar yaklaşmıştır. Selef âlimlerinin bir kısmı ise bu lafızları, fiillerin kendisine delalet ettiği sıfatlara hasretmişlerdir. Selef alimleri bu konuda iki fırkaya ayrılmıştır. Bir kısmı lafzın muhtemel vecihlerinden biri üzerine haberî sıfatları te'vil ederken, bir kısmı ise te'vilde tevakkuf etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Süfyan-ı Sevri, Dâvûd b. Ali el-İsfahânî gibi âlimler tevakkuf yolunu takip etmiştir. Ta ki Abdullah b. Küllâb, Ebu'l-Abbâs Kalânîsî ve Haris el-Muhasibî'ye kadar. Üçü de selef âlimlerinden olup kelâm ilmiyle ilgilenerek selef akaidini kelâmî delillerle desteklemiştir.¹¹

1.1. Abdullah b. Küllâb'ın (ö.240/854) ilâhî Sıfatları Tasniftten Sakınması

Eş'arî kelâmcıların öncülerinden ve Eş'arî kelâm sisteminin teşekkülünde önemli bir yeri bulunan¹² Abdullah b. Küllâb, zâtî ve fiilî sıfat ayırımı yapmaksızın, Allah'ın günümüzde meşhur olan subutî yedi sıfata ek olarak bekâ ile Bâkî, kıdem ile Kadîm, kerem ile Kerîm, cömertlik ile Cömert vb. sıfatları ekleyerek 15 sıfat zikretmiştir. Bu sıfatların ezeli olarak Allah'ın zâtıyla kâim, zâtına zâit mânalar olduğunu savunmuştur.¹³ Dolayısıyla ilâhî sıfat tasnifi konusunda Eş'arîlerin, İbn Küllâb'a muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

1.2. Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) ilâhî Sıfat Tasnifine Dair Yaklaşımı

Ahmed b. Hanbel'in akidesine göre tüm sıfatlar zâtî sıfatlardır. Ayrıca Allah'ın sıfatları sadece nakil yoluyla bilinebilir. Allah sadece naklin ve icmanın vacip kıldığı sıfatlarla mevsuftur. Hayat, ilim, kudret, irade, kelâm, vech, yedeyn, istiva Allah'ın zatında olan sıfatlardır. Ayrıca bu sıfatlar, mahlukatın sıfatlarıyla benzeşmeyen sıfatlardır. Ahmed b. Hanbel bu konuda genellikle “وهي صفة في ذاته” ifadesini tercih etmiştir. Ancak istiva sıfatı

¹¹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ven-Nihal* (Müessesetü'l-Halebi, trs), 1/92, 93.

¹² Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 76.

¹³ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam fi ilmi'l-Kelam*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Daru'l-Kutubil-İlmiyye, 1425), 105.

konusunda Ahmed b. Hanbel'e iki görüş nispet edilmiştir. Bir görüşe göre istivayı fiilî sıfat (الاستواء من صفات الفاعل) olarak kabul etmiş iken, diğer görüşe göre istivayı da zati sıfat (الاستواء من صفات الذات) olarak kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre istivanın manası uluvv ve irtifâ' olup Allah, arşı yaratmadan önce de 'Âlî ve Râfî' idi.¹⁴ Ahmed b. Hanbel'in sıfat tasnifi yapmamış olması, ortaya koyduğu genel ilkelerle uyumlu görünmektedir. Zira tüm sıfatların nakille bilindiğini savunması aklî ve naklî sıfat ayırımını nefyederken, tüm sıfatların hem Allah'ın zatındaki ezeli sıfatlar olduğunu söylemesi hem de arşı yaratmadan önce de istiva, uluvv vb. sıfatlara sahip olduğunu söylemesi zatî ve fiilî sıfat ayırımını da anlamsız kılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in sıfat tasnifinden uzak durarak nassa bağlı kalmayı tercih ettiği ve sıfat tasniflerini bid'at olarak değerlendirdiği söylenebilir.

1.3. Berbehârî'nin (ö. 329/940) İlâhî Sıfatları Tasniften Sakınması

İmam Eş'arî dönemi Hanbelî alimlerin önderi kabul edilen Berbehârî, ilâhî sıfatların tasnifini bid'at ve dalalet olarak kabul ettiğinden dolayı bundan uzak durmuştur. Ona göre Kur'ân'da Allah'ın kendisini vafettiği ve Resulullah'ın ashabına beyan ettiği gibi tasvif edilmesi gerekir. Bunların dışında Allah hakkında kelâm etmek, muhdes olup bid'at ve dalalettir. Din, insanların akıllarına ve re'yelerine göre değil, Allah katından geldiği şekliyle anlaşılmalıdır.¹⁵

1.4. İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) İlâhî Sıfat Tasnifine Dair Yaklaşımı

Hanbelî selef âlimlerinden İbn Teymiyye, subutî, haberî ve fiilî tüm sıfatların "kemal sıfatları" olduklarını ve zıtlarının noksanlık ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁶ Bununla birlikte kitaplarında subutî ve selbî sıfat kavramlarına yer vermektedir. Selbî sıfatların subutî mâna içerdiğini savunmaktadır.¹⁷ Hatta ona göre Cenâb-ı Hakkın kendisini vafettiği selbî sıfatların, subutî bir mâna içermesi gerekir.¹⁸ Fahreddin Râzî gibi bazı âlimlere göre celâl, selbî sıfatlardan, ikram ise subutî sıfatlardan iken, İbn Teymiyye'ye göre celâl ve ikram, subutî sıfatlardandır.¹⁹ Bununla birlikte İbn Teymiyye, haberî ve fiilî sıfat kavramını da kullanmıştır. Vech, yedeyn, ayneyn, gazab, rıza vb. sıfatları haberî

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Akidetü Rivâyetü Ebîbekr el-Hallâl*, thk. Abdulaziz İzzuddin (Dimeşk: Dâru Küteybe, 1408), 102.

¹⁵ Ebu Muhammed Hasan b. Ali Berbehârî, *Şerhu's-sünne*, thk. Halid b. Kasım (Suudi Arabistan: Mektebetül-Ğurabail-Eseriyye, 1414), 68, 71.

¹⁶ İbn Teymiyye, *Mecmeu'l-Feteva*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmeu'l-Meliki Fahd, 1416/1995), 6/68.

¹⁷ İbn Teymiyye, *Beyanu Telbisi'l-Cehmiyye fi Tesisi Bidaihimî'l-Kelâmiyye* (Medine: Mecmeul-Meliki Fahd, 1426), 6/561.

¹⁸ İbn Teymiyye, *Mecmeu'l-Fetevâ*, 16/99.

¹⁹ İbn Teymiyye, *Dakâiku't-Tefsir*, thk. Muhammed Seyyid (Dimeşk: Müessesetü Ulumi'l-Kur'ân, 1404), 2/365.

sıfatlardan sayarken, nüüzûl, istiva vb. sıfatları ise fiilî sıfatlar olarak ifade etmiştir.²⁰ Dolayısıyla İbn Teymiye ilâhî sıfatları kemal sıfatları başlığı altında toplasa da sıfat tasnifinden büsbütün kaçınmamıştır. Sıfat tasnifine dair söz konusu kavramları kullanmasının temel sebebi, muhtemelen onun kelâmî yöntemden etkilenmiş olmasıdır. Bu konuda, ondan önce yaşamış olan Hanbelî kelâm alimi Ebu'l-Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) etkisi inkar edilemez. Zira Ferrâ'ya göre Allah'ın tüm sıfatları kadim olsa da zatî ve ma'nevî şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Zatî sıfatlar, subutî sıfatlardan oluşmakta olup bu sıfatların nefyi zatın nefyini zorunlu kılar. Manevî sıfatlar ise Hâlık, Râzık vb fiilî sıfatlardan oluşup bu sıfatların nefyi zatın nefyini zorunlu kılmaz. Zira Allah, sürekli bilendir, fakat sürekli yaratmak zorunda değildir. Sürekli yarattığını iddia edersek alemin kadim olması gerekir.²¹ Ferrâ'nın bu değerlendirmesi, İmâm Ebû Hanîfe'nin bu konudaki zatî ve fiilî tasnifinin izdüşümü gibi görünmektedir. Zira Allah yaratmadan önce mahlukatını bilirdi ve yaratmadan önce de Hâlıkı.²² İmâm Ebû Hanîfe de Allah'ın kullarını sürekli bildiğini, fakat sürekli olarak yaratmadığını savunmaktadır.

1.5. İbn Vezir'in (ö.840/1436) İlâhî Sıfat Tasnifine Dair Eleştirisi

Zeydî Selefî İbn Vezir (ö.840/1436) gibi bazı âlimler, Kelâm alimlerinin teknik ve muhteva açısından yapmış oldukları sıfat tasniflerine karşı çıkarak Kur'ân'da ve sünnette zikredilen tüm sıfatları herhangi bir ayırıma ve tasnife tabi kılmadan kabul etmeyi tercih etmişlerdir.²³ Selef yöntemini takip eden İbn Vezir'e göre Allah'ın isim ve sıfatlarının hakikî mânada olduğunu inkar edip mecazî olduğunu iddia eden Batıniler ile bütün isim ve sıfatları Allah'a nispet eden Ehl-i Eser birbirinin karşısında yer almaktadır. Mu'tezile ve Eş'arîler ise isim ve sıfatların arasını ayırarak bazen Ehl-i sünnete muvafakat etmiş, bazen Bâtînîlere muvafakat etmişlerdir. Selef metodunu takip eden Ehl-i sünnet âlimlerine nazaran Mu'tezile ve Eş'arîler daha kuvvetli delillere dayanmıştır. Özellikle cihet ve mekan konusuna geldiğimizde istiva ve uluvvun keyfiyetini nefyeden Ehl-i sünnet âlimleri, kelâm alimleriyle Allah'ı mekansal sınırlamalardan tenzih etmek amacıyla, naklî delilin zahirîni kabul etmeyip aklî fitratın muhalefeti konusunda ortak bir noktada buluşmuş olup aralarındaki ihtilaf lafzî ibarelerden ibarettir.²⁴ Ancak İbn Vezir'in bu değerlendirmesi "Allah nerededir?" sorusuna verilen cevaplar ele alınarak tekrardan ele alınmalıdır. Ayrıca Eş'arîler Allah'ı altı cihetten tenzih ederken, bazı selefîlerin Allah'a nispet edilen uluv sıfatını manevî anlamdaki yücelik yerine mekansal manada üst tarafta

²⁰ İbn Teymiyye, *Mecmeu'l-Fetevâ*, 6/68.

²¹ Ebu'l-Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Mu'temed fi Usûli'd-din*, thk. Vedit Zeydân (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974), 66.

²² İmâm Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-Ekber", *Beş Eser*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV, 2017), 56.

²³ Haşim Emirdağı, *İbnü'l-Vezir'in Hayatı, Şahsiyeti, Metodu ve Kelâmî Görüşleri* (Kayseri:Doktora Tezi, 2009), 87.

²⁴ İbn Vezir, Muhammed b. İbrahim, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kasım*, thk. Şuayb Arnavud (Beyrut: Müessesetür-Risale, 1415/1994), 5/81, 84.

olmak gibi algılaması, buna karşı az önce aktardığımız gibi Ahmed b. Hanbel'in istiva ve uluvu arşın yaratılmasından önce de Allah'ın zatında var olan bir sıfat olarak açıklaması genel değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu konuda Hanbelî alimlerin yeknesak bir görüş etrafında ittifak ettiğini söylemek zordur.

2. Erken Dönemde İlahi Sıfat Tasnifi Yapan Alimler

2.1. Mu'tezile'nin İlâhî Sıfatlar Tasnifi

İslâm'ın öncü savunucuları olan Mu'tezilî alimler, Hristiyanların teslis itikadına dayalı zât ve sıfat ayrılığına bir tepki olarak, zât ve sıfatın aynı olduğunu söyleyerek, Allah'ın zâtıyla Alim olduğunu fakat zâtından ayrı bir ilim sıfatının olmadığını savunmuştur. Bundan dolayı çoğu Mu'tezile kelâmcılarına göre kadim olan Allah'ın âlim olması manevî sıfat değil, zâtî sıfat sayılmaktadır.²⁵ Ayrıca Mu'tezile'ye göre fiilî sıfatlar ezeli değil muhdestir. Zira Mu'tezile'nin çoğuna göre Allah, ezelde Hâlik, Râzık, Fâil, Muhyî, Mümit ve Bâis değildi.²⁶ Mu'tezile, zâtî ve fiilî sıfatı ayırırken şu kriteri ortaya koymuştur. Allah'ın, bir sıfatın zıddıyla ve zıddına kâdir olmakla vasıflanmadığı sıfatlar, zâtî sıfattır. Allah, âlimdir. Cehaletle ve cahil olmaya kâdir olmakla vasıflanmaz. Fiilî sıfatlar ise Allah'ın zıddıyla ve zıddına kâdir olmakla vasıflandığı sıfatlardır. Mu'tezile'ye göre irade ve kelâm sıfatları, fiilî sıfattır. Allah iradenin zıddı olan kerahet (hoşlanmamak) ile vasıflanır. Fakat Mu'tezile'nin fiilî sıfat konusundaki bu kriteri mutlak olarak geçerli değildir. Zira onlara göre Allah'ın yalan söylemekle vasıflanması caiz olmamakla birlikte Allah'ın sıdk ile vasıflanması ise fiilî sıfat dâhilindedir.²⁷

2.2. İmâm Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

Kelâm tarihinde sıfat kavramını ilk kullanan ve sıfatların tasnifine dair ilk değerlendirme yapan âlimlerden biri de İmâm Ebû Hanîfe²⁸ olup yaptığı tasnif ve değerlendirme kelâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. İmâm Ebû Hanîfe, "Allah'ın isimleri ve sıfatları" ifadesini *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserinde bir arada kullanmış. Zâtî ve fiilî sıfat taksiminden önce İhlâs sûresini ifade etmiş, Allah'ın hem isimleri hem de zâtî ve fiilî

²⁵ Abdülmelik b. Abdullah Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usulud-din*, thk. Ali Sami en-Neşşar vd. (İskenderiyye: Menşeatü'l-Mearif, 1969), 309.

²⁶ İmam Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve İhtilafü'l-Musallin*, thk. Naim Zerzur (Mısır: Mektebetül-Mısriyye, 1426/2005), 1/145.

²⁷ İmam Eş'ari, *Makalatül-İslâmiyyin ve İhtilafül-Musallin*, 2/375, 376. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse (Mu'tezilenin Beş Esası)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/406-408.

²⁸ İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2009), 37/100.

sıfatları itibariyle ezeli ve ebedi bir varlık olduğunu, sonradan bir isim ve sıfat edinmediğini zikretmiştir.²⁹

İmâm Ebû Hanîfe, her ne kadar selbî sıfat vb. bir kavramsallaştırma yapmamış olsa da selbî sıfatlar bize göre tamamen İhlâs sûresinden çıkarılmış olduğundan dolayı, İmâm Ebû Hanîfe'nin İhlâs sûresini ilâhî sıfatlar bağlamında selbî sıfatlar yerine zikrettiğini düşünüyoruz. Zira daha önce hiçbir eserde karşılaşmadığımız, selbî sıfatlar ve İhlâs sûresi ilişkisi şu şekildedir: İhlâs sûresinde “O Allah” “هو الله” ayeti, vücud sıfatına delalet etmektedir. Zira huve zamiri, Allah'ın varlığına işaret etmektedir. Allah mevcut olup madum olmaktan münezzehtir. “Ahad” “أحد” ayeti, vahdâniyet sıfatına delalet etmektedir. Allah parçalanmayı ve başkasına hulul etmeyi kabul etmeyen müstakil bir varlık olup şerikten münezzehtir. “Samed” “الصمد” ayeti, Kıyâm bi nefsihi sıfatına delalet etmektedir. Zira Allah, zâtıyla kâim Kayyûm bir varlık olup var olmak veya varlığını devam ettirmek için hiçbir şeye muhtaç değildir. Âlemlerden müstağnidir. Her şey O'na muhtaçtır. “Doğurmadı” “لم يلد” ayeti, bekâ sıfatına delalet etmektedir. Zira Allah, bakî olduğu ve mülkünü devretmek zorunda olmadığı için fânî olmaktan ve çocuk edinmekten münezzehtir. Varlığının sonu olmadığı için çocuk edinmeye ihtiyacı yoktur. “Doğmadı” “و لم يولد” ayeti kîdem sıfatına delalet etmektedir. Zira Allah, ezeli ve kadim olduğu için doğmamıştır, anne babası yoktur. Varlığının bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla Allah, mahluk ve muhdes olmaktan münezzehtir. “Hiç kimse O'nun dengi olmadı” “و لم يكن له” ayeti, muhalefetün li'l-havâdis sıfatına delalet etmektedir. Zira mahlukatından hiçbir şey O'na benzemediği gibi, O da mahlukatından hiçbir şeye benzemez. Bundan önce O'nun dengi var olmadığına göre bundan sonra da Allah'ın dengi var olamaz. Bundan önce ezeli olmayan bundan sonra da ezeli olamaz. Bu durumda ezellilik sıfatı sadece Allah'a ait olmaktadır. Zâtı itibariyle ezeli olmayan, zâtı itibariyle bakî de olamaz.

İmâm Ebû Hanîfe'ye göre zâtî sıfatlar; hayat, kudret, ilim, kelâm, sem', basar ve irade sıfatlarıdır. Fiilî sıfatlar ise yaratma, rızık verme, inşa etme, ibda (örneksiz yaratma), sanatla yaratma ve diğer fiilî sıfatlarıdır. İmâm Ebû Hanîfe, Allah'ın ezelde ilmiyle âlim olduğunu ve ilmin ezelde bir sıfat olduğunu, ezelde kelâmıyla mütekellim olduğunu ve kelâmın ezelde bir sıfat olduğunu, ezelde yaratmasıyla Hâlik olduğunu ve yaratmasının (tahlik) bir sıfat olduğunu, ezelde fiilîyle fâil olduğunu ve fiil'in ezelde bir sıfat olduğunu söylemiştir. Meful olan mahlûkatın yaratılmış olduğunu, fakat Allah'ın fiilînin mahlûk olmadığına dikkat çekerek, fiil ve meful ayrımını net bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla Allah'ın ezeldaki sıfatlarının mahlûk veya muhdes olmadığını belirterek, ilâhî sıfatların muhdes veya mahluk olduğunu söyleyen veya bu konuda tevakkuf veya şüphe

²⁹ İmâm Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-Ekber”, 53.

eden kişinin kafir olacağını beyan etmiştir.³⁰ İmâm Ebû Hanîfe'nin tüm sıfatları ezeli kabul etmesi sebebiyle onun ezeliilik açısından ilâhî sıfatların taksime ayrılmasının anlamsız gördüğü sonucu çıkarılabilir. İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ın fiilî sıfatlarının, zâtî sıfatı olduğu sabittir.³¹ Bundan dolayı olmalı ki İmam Mâtürîdî günümüze ulaşan hiçbir eserinde sıfat tasnifine itibar etmemiş ve selbî ve subutî sıfatları dahil olmak üzere bütün ilâhî sıfatları “yüce sıfatlar” “الصفات العالية” başlığı altında, mahlulakatin sıfatlarına muhalif ezeli sıfatlar olarak değerlendirmiştir.³²

İmâm Ebû Hanîfe, haberî sıfatlar gibi bir kavramsallaştırma yapmamış olsa da haberî sıfatlara, keyfiyeti bilinmeyen sıfatlar olarak değinmiştir. Ona göre yed, vech, nefis, gazap, rıza gibi Kur'ân'da Allah'ın zikrettiği sıfatlar keyfiyeti bilinmeyen sıfatlardır. Onun yed'i, kudretidir veya nimetidir, denemez. Bu durumda sıfat iptal edilmiş olur. Bu görüş, sıfatları iptal eden Kaderiye'nin ve Mu'tezile'nin görüşüdür. Hâlbuki O'nun yed'i, gazabı ve rızası keyfiyeti bilinmeyen sıfatlarındandır.³³ Dolayısıyla günümüz ifadesiyle İmâm Ebû Hanîfe haberî sıfatları zâtî ve fiilî sıfatlardan ayrı olarak zikretmiş ve bu sıfatların iptal edilmesine karşı çıkarak selef yöntemini tercih etmiştir. İhlâs sûresi ile selbî sıfatlara işaret ettiğini kabul ettiğimizde günümüzde yaygın olarak kullanılan subutî, selbî, fiilî ve haberî sıfat şeklindeki tasnifin izlerinin İmâm Ebû Hanîfe'de görüldüğünü söyleyebiliriz.

Tablo 1: İmâm Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) ilâhî Sıfat Tasnifi

Tenzihî sıfatlar	1. Zâtî sıfatlar	2. Fiilî sıfatlar	Keyfiyeti bilinmeyen sıfatlar
İhlâs sûresinde belirtilmiş	1.Hayat, 2.Kudret, 3.İlim, 4.Kelâm, 5.Sem', 6.Basar, 7.İrade	Yaratma, rızık verme, inşa etme, ibda', sanatla yaratma vb. fiilî sıfatlar	Yed, Vech, Nefs, Gazap, Rıza

2.3. İmam Şâfiî'ye (ö.204/820) Nispet Edilen ilâhî Sıfatlar Tasnifi

Hicri 292/904 yılında yazılan bir el yazmada İmam Şâfiî'ye nispet edilen Allah'ın sıfatlarına dair tasnif dikkat çekicidir. İmam Şâfiî'nin itikada dair görüşlerinin derlenip şerhedildiği düşünülen *el-Fıkhu'l-Ekber fi Usuliddin* adlı eser İmam Şâfiî'ye ait olmasa da talebeleri tarafından derlenmiş olma ihtimali ve erken döneme ait bir dikkat çekici bir tasnif olması açısından zikre değerdir. Eserde Allah'ın sıfatları *tenzihî*, *me'anî* ve *manevî* şeklinde üç kısımda ele alınmıştır. Tenzihî sıfatlar bağlamında Kıdem, Vahdâniyet, Muhalefetun li'l-havâdis ve Kıyâm bi nefsihi şeklinde dört selbî sıfat izah edildikten sonra

³⁰ İmâm Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-Ekber”, 53, 70.

³¹ İfade şu şekildedir: “فُتِّبَ أَنْ صِفَتَهُ الَّتِي هِيَ الْفِعْلُ هِيَ صِفَةُ ذَاتِهِ” İmam Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Darul-cemaatil-misriyye, trs), 51.

³² İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli-Sünne*, 8/266, 267.

³³ İmâm Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-Ekber”, *Beş Eser*, 57.

haberî sıfatlar konusunda dikkat edilmesi gereken temel ilkeleri içeren Allah'ın cisim, cevher ve arazdan tenzihî, Allah'ın suret ve terkipten tenzihî, Allah'ın renk, tat, koku vb. lezzet ve elemenden tenzihî, Allah'ın cihetten tenzihî gibi meseleler ele alınmıştır. Allah'ın cihetten tenzihî başlığı altında haberî sıfatlardan öne çıkan istiva konusuna özel olarak yer verilmiş olup Selefî metoda uygun şekilde tavsiyede bulunulmuştur: "Eğer Allah "Rahmân arşa istiva etti"³⁴ demedi mi denirse, denir ki: "Bu ayetler, ilimde derinleşmek istemeyen kimsenin bu ve benzeri sorulara cevap vermekten kaçındığı müteşabihlerdendir. Olduğu gibi kabul eder. O konuda araştırma yapmaz ve konuşmaz. Çünkü ilimde derinleşenlerden olmayınca kişi teşbihe ve yanlış düşmemekten emin olamaz. Kişi ilimde derinleşenlerden değilse, Allah'ın sıfatları hakkında anlattığımız şekilde itikad etmesi gerekir. Şöyle ki, mekân O'nu kuşatamaz. Zaman onun üzerinden geçmez. (Mekân açısından) sınırdan ve (zaman açısından) sondan münezzehtir. Mekândan ve cihetten münezzehtir. O'nun benzeri yoktur. Böylelikle kişi, helakten (ve şüphelerden) kurtulmuş olur. Bundan dolayı İmam Mâlik bu konuda kendisine soru soran kişiyi azarlamıştır. İmam Mâlik dedi ki: "İstiva meçhul değildir. Keyfiyeti ma'kûl değildir. Ona iman etmek vâcibtir. O konuda soru sormak bid'attir." Sonra da demiştir ki: "Eğer bu konuda tekrar soru sorarsan boynunun vurulmasını emrederim." Allah bizi ve sizi teşbihten korusun."³⁵ Dolayısıyla her ne kadar buradaki sıfat tasnifinde müstakil olarak haberî sıfatlara yer verilmemiş olsa da tenzihî sıfatların içinde muhalefetün li'l-havâdis ve müteşabih konusuyla ilişkili ve selef metoduna bağlı olarak ele alınan özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tenzihî sıfat kısmında vücud ve bekâ sıfatı zikredilmemiş olması dikkat çekicidir.

Me'anî ve manevî sıfatlar birbiriyle ilişkili sıfatlardan oluşur. Me'anî sıfatlar, sıfatların ismi fâil formundaki vasıflardan oluşmaktadır. Allahu Teâlâ haydır, âlimdir, kâdirdir, irade edendir, işitendir, görendir, konuşandır ve bâkîdir. Manevî sıfatlar ise me'anî sıfatların mastarlarından oluşup Hayat, İlim, Kudret, İrade Sem', Basar Kelâm ve Bekâ şeklinde sıralanmıştır. Allahu Teâlâ, bir hayat ile diridir. Bir ilim ile âlimdir. Bir kudret ile kâdirdir. Bir işitme ile işitendir. Bir görme ile görendir. Bir kelâm ile konuşandır. Bu sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim ezeli sıfatlardır. Yani bu sıfatlar araz olmadığı gibi, hâdis ve muhdes de değildir. Bu sıfatlar ile ebedî olmaya devam etmektedir. Allahu Teâlâ'nın zâtı yaratılanların zâtına benzemediği gibi, O sıfatlardan herhangi biri yaratılanların sıfatlarına da benzemez.³⁶

³⁴ Tâhâ, 20/5.

³⁵ İmam Şâfiî, *el-Fıkhu'l-Ekber fi Usulü'd-din*, Çev. Vezir Harman (İstanbul: Beka Yayınları, 2019), 13-18.

³⁶ İmam Şâfiî, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 19-24.

Me'anî ve manevî sıfat ayırımının sebebi, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki kelâmî görüşleridir. Zira Mu'tezile Allah'ın me'anî sıfatlarını (isimleri) kabul ederken, Mu'tezile'nin çoğu manevî sıfatlar konusunda itiraz ederler. Kur'ân'da ilim ve kuvvet sıfatları Allah'a nispet edildiği için Bağdat Mu'tezilesinden bazı alimler Allah'ın ilmi ve kudreti olduğunu kabul ederler, fakat Kur'ân'da geçmediği için hayat ve sem' gibi sıfatları reddederler.³⁷ Zira onlara göre isimlerin içerdiği sıfatların kabul edilmesi kişiyi teşbih ve tecsime sürükleyecektir. Bundan dolayı onlara göre Allah zâtı ile bilendir, zâtı ile kâdirdir. Çünkü onlara göre Allah'ın zâtî ve sıfatları aynıdır. Ehl-i sünnet kelâmına göre ise sıfatlar, zâtın ne aynıdır ne de gayrıdır. Sıfatlar mâna açısından zâtın aynı değildir, harici varlık açısından da gayrı değildir. Diğer bir ifadeyle sıfatlar zat ile aynı mânada olmadığı gibi, sıfatlar harici varlık açısından zattan ayrı bir varlığa sahip değildir. Ehl-i sünnet kelâm âlimleri bu kaide ile hem sıfatların zattan ayrı birer varlığı olduğunu iddia eden teslis ehli Hristiyanlara reddiyede bulunmakta hem de sıfatların zat ile aynı olduğunu iddia eden Mu'tezile ve İslam Felsefecilerine reddiyede bulunmaktadır. Hristiyanlar, üç uknumdan oluşan teslisin içindeki vücud, hayat ve ilim sıfatlarının zattan ayrı unsurlar olduğunu savunmaktadır. Vücud uknumu ile Baba dedikleri Tanrıyı, hayat uknumu ile Tanrının oğlu olduğunu iddia ettikleri Hz İsa'yı, ilim uknumu ile kelâm dedikleri Kutsal Ruhu veya Hz Meryem'i kastetmektedirler.³⁸ Mu'tezile ve İslam Felsefecileri genel olarak Hristiyan şirk anlayışına bir cevap olması için sıfatların Allah'ın zâtıyla aynı olduğunu savunmuşlar, zat ve sıfat ayrılığını reddetmişlerdir.

Bu tasnifte dikkat çeken hususlardan biri, hayat sıfatı açıklanırken hayat sıfatının ruh olmadığı belirtilmesidir. Bununla birlikte Allah'ın nefes alıp vermeye de ihtiyaç duymadığı hatırlatılmaktadır.³⁹ Açıklama Allah'ın ruhundan Hz Adem'e ve Hz İsa'ya üflemesine dair insanların aklında oluşabilecek hululcû bir itikadı nefyetmek için önemlidir. Eş'arî kelâm âlimlerinden Abdülkâhir Bağdâdî (ö.429/1038) ve Matürîdî kelâm âlimlerinden Ebü'l-Yüsr Pezdevî (ö.493/1100), "Allah, ruh olmaksızın diridir" diyerek hulul anlayışına kapıyı kapatmaktadır. Ayrıca Abdülkâhir Bağdâdî'ye göre Allah zâtından bir ruhun başkasına intikal etmesi şeklindeki bir vasıflamadan münezzehtir.⁴⁰ Allah'ın Adem'e ruhundan üflemesi zâtî ve hakikî anlamda O'ndan bir parçanın ayrılarak Adem'e

³⁷ İmam Eş'arî, *Makalatül-İslâmiyyin ve İhtilâfül-Musallin*, 2/276. Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ Kavâtî'i'l-edille fî Usûli'l-itikâd*, thk. Dr. Muhammed Yusuf Musa- Ali Abdu'l Mun'im Abdu'l Hamid (Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950), 79.

³⁸ İbrahim el-Lekani, *Ümdetü'l-Mürîd, Li Cevhereti't-Tevhîd*, Thk: Beşîr Berhân (Beyrut: Daru'l-Kütübül-İlmiyye, 2015), 717.

³⁹ İmam Şâfiî, *el-Fıkhul-Ekber*, 22, 23

⁴⁰ Abdülkâhir Bağdâdî, *Usulu'd-din*, 72. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usulü'd-din (Ehl-i Sünnet Akaidi)*, Tercüme: Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1980), 324.

intikali şeklinde değil, Allah'ın yarattığı ruhun Adem'e ilka edilmesi şeklinde mecaza hamledilir. Bu sebeple tefsirlerde "Allah'ın ruhu" ifadesi "Allah'ın kulu, Allah'ın devesi ve Allah'ın evi" gibi mülkî bir izafet ile açıklanmaktadır. Aksi halde "Allah'ın ruhundan üflemesi zâtî bir izafet olarak anlaşılırsa, insanı tanrılaştıran Hristiyanların ve Hululiyenin anlayışından farkı kalmaz.⁴¹

Bu tasnifte dikkat çeken diğer bir husus bekâ sıfatıdır. Günümüzde yaygın olarak bekâ sıfatı selbî sıfat arasında zikredilmektedir. Fakat kelâm tarihinde bazı âlimler bekâ sıfatını özellikle subutî diğer ifadesiyle me'anî ve manevî sıfatlar arasında zikreder. Günümüzdeki yaygın anlayışa göre subutî sıfatlar Allah'ın mahlûkatında mukayyet olarak bulunan sıfatlardan oluşuyorken, selbî sıfatlar ise sadece Allah'ın zâtına ait sıfatlardır. Bu ayırıma göre bekâ sıfatı tenzihî/selbî sıfatlar arasında bulunmamalıdır. Aksi halde bu yaygın anlayışın gereği olarak bekâ sıfatı selbî sıfat kabul edildiğinde cennetin, cehennemin ve içindekilerin bekâsının nefyedilmesi gerekecektir. Fakat böyle bir çıkarım Ehl-i sünnetin temel görüşüne da aykırı düşecektir. Dolayısıyla ya selbî sıfatları, subutî sıfatlardan ayırmanın ölçüsü farklı şekilde ifade edilmelidir ya da bekâ sıfatı subutî sıfatlar arasında zikredilmelidir. İmam Şâfiî'ye nispet edilen bu tasnifte tenzihî sıfatların içinde vücut ve bekâ sıfatlarının bulunmaması sebebiyle selbî sıfatları sadece Allah'a özgü sıfatlar olarak değerlendirmek daha makul olabilir. Nasıl ki ilim, kudret ve irade gibi sıfatlar Allah'ın ihsan ettiği ölçüde mahlûkatta bulunması makul ise vücut ve bekâ sıfatının da Allah'ın meşietî ölçüsünde mahlûkatta bulunması makul olacaktır. Vücut ve bekâ sıfatını selbî sıfatlar içinde değerlendirenler buna şu şekilde itiraz edebilir. Vücut ve bekânın Allah'a mahsus sıfat olması, bu sıfatların "vâcibu'l-vücut li zâtihi" ve "bâkî li zâtihi" manasında olması anlamındadır. Bu mantıkla Allah, "Hay li zâtihi" ve "Âlim li zâtihi" şeklinde benzerlik arz edebilir. Bundan dolayı subutî ve selbî sıfat ayırımında asıl fark şu şekilde olabilir. Allah'ın alemi yaratmasıyla alakalı O'nda bulunması vacip olan müteaddi sıfatlar subutî sıfat iken, Allah'ın alemde müstağni olduğu lazımî sıfatlar ise selbî sıfatlardır. İkinci bir ihtimal "alemi yaratan Allah nasıl bir ilahtır?" sorusunun cevabı subutî, "alemde müstağni olan Allah neyden münezzehtir?" sorusunun cevabı ise selbî ve tenzihî sıfatları ifade etmekte olduğu söylenebilir.

Tablo 2: İmam Şâfiî'ye (ö.204/820) Nispet Edilen İlâhî Sıfat Tasnifi

1. Tenzihî sıfatlar	2. Me'anî sıfatlar	3. Manevî Sıfatlar
---------------------	--------------------	--------------------

⁴¹ İmam Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 8/645. Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmil-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1384/1964), 10/24. Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir* (Beyrut: Daru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 19/139.

1.Kıdem, 2.Vahdâniyet, 3.Muhalefetun li'l-havâdis, 4.Kıyâm bi Nefsihi. Allah'ın cisim, cevher ve arazdan tenzihî, Allah'ın suret ve terkipten tenzihî, Allah'ın renk, tat, koku vb. lezzet ve elemden tenzihî, Allah'ın cihetten tenzihî.	Allahu Teâlâ haydır, âlimdir, kâdirdir, irade edendir, işitendir, görendir, konuşandır ve bâkîdir.	1.Hayat, 2.İlim, 3.Kudret, 4.İrade, 5.Sem', 6.Basar, 7.Kelâm, 8.Bekâ
---	--	--

3. İmam Eş'arî ve Sonrasındaki Eş'arî Alimlerin İlâhî Sıfat Tasnifleri

3.1. İmam Eş'arî'nin (ö.324/935) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

İmam Eş'arî, *Risaletün ila Ehli-Sağr* adlı eserinde sıfatları temelde zâtî (nefsî) ve fiilî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.⁴² Mâtürîdî âlimlerinden Ebû Şekûr es-Sâlimî, İmam Eş'arî'nin zâtî ve fiilî sıfatlar tasnifinin şu şekilde olduğunu aktarmaktadır: “İmam Eş'arî'ye göre zâtî sıfatlar ezeli olup sekiz tanedir. Hayat, kudret, ilim, kelâm, sem', basar, irade ve kıdem. Bunların dışındaki tüm fiilî sıfatlar ise muhdestirler.”⁴³

İbn Fûrek'in aktarımıyla imam Eş'arî Allah'ın sıfatlarını aklî ve naklî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Birinci kısım: Aklî kısmı kendi içinde ikiye ayırır. Birincisi, fiiller ve onların delaletleri yoluyla bilinen sıfatlardır. Bunlar hayat, ilim, kudret ve iradedir. İkincisi ise Allah'ın zâtından noksanlığı nefyetmek için ispat edilen sıfatlardır. Bunlar sem, basar, kelâm ve bekâ sıfatlarıdır. İkinci kısım: Naklî kısmı da kendi içinde ikiye ayırır. Birincisi, lafızları haber yoluyla Allah'a nispet edilen, mânaları Allah'a layık şekilde tahakkuk eden sıfatlardır. Yedeyn, vech, cenb ve ayn gibi sıfatlardır. Bunlar bizde organlar iken, Allah'ın organlarla vasıflanması muhal olduğundan onda sıfattırlar. İkincisi ise fiil cihetiyle nakledilen haberî sıfatlardır. Bunlar istiva, meci, nüzûl, ityân gibi sıfatlardır. Bu lafızların Allah'a nispeti naklî iken mânaları ise akıl ile ispat edilir.⁴⁴ İmam Eş'arî'ye göre Allah'ın ruh ile vasıflanması caiz değildir. Ruh, hayattan farklı bir şeydir. Ruh cisim iken, hayat ise araz veya sıfattır.⁴⁵

İmam Eş'arî, “Allah, ezelde yaratıcıydı” sözü hakkında ortaya atılan görüşleri üç başlık altında özetlemektedir: **Birinci görüş:** Kelâm ehlinin çoğuna göre bu ifadenin kullanılması caiz değildir. Aksi halde âlemin ezelde yaratılmış olduğu anlaşılacağı ve âlemin kıdemi görüşüne yol açacaktır. **İkinci görüş:** Bazı âlimler “yaratacak anlamında ezelde Hâlikti” demenin caiz olduğunu savunmuştur. **Üçüncü görüş:** Bazı Râfizîlere göre

⁴² İmam Eş'arî, *Risaletün ila Ehli-Sağr bibâbil-Ebvab*, thk. Abdullah Şakir Muhammed el-Cüneydi (Medine: İmadetu'l-bahsi'l-ilmi bi'l-camiati'l-İslâmiyye, 1413), 101.

⁴³ Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Amerika Birleşik Devletleri: Gorgias Press, 2018), 118.

⁴⁴ Ebubekir Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1987), 41.

⁴⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 44.

Allah ezelde hakikî anlamda Hâliktî, şeklindedir.⁴⁶ İmam Eş'arî'nin yöntemini takip eden Eş'arî âlimleri Allah hakkında “ezelde Hâlik ve Râzık olduğunu” söylemekten sakınmış, ancak bunun yerine bazı Eş'arî âlimleri “Hâlik'ımız ve Râzık'ımız ezelde yaratmaya ve rızık vermeye Kadîrdi” anlamında, bazıları ise “yaratacak, rızık verecek” anlamında “Allah, ezelde Hâlik ve Râzık'tı” demeyi caiz görmüşlerdir.⁴⁷

Tablo 3: İmam Eş'arî'ye (ö.324/935) Nispet Edilen İlâhî Sıfatlar Tasnifi

1. Akli Sıfatlar		2. Nakli sıfatlar	
a. Fiiller ve onların delâletleriyle bilinenler: 1. Hayat, 2. İlim, 3. Kudret, 4. İrade	b. Allah'ın zâtından noksanlığı nefyeden sıfatlar: 1. Sem', 2. Basar, 3. Kelâm, 4. Bekâ	a. Lafızları haber yoluyla Allah'a nispet edilen, mânaları Allah'a layık şekilde tahakkuk eden sıfatlar: Yedeyn, vech, cenb ve 'ayn	b. Fiil cihetiyle nakdedilen haberî sıfatlar: istiva, meci', nüzûl, ityân

3.2. Bâkılânî'nin (ö.403/1013) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

Eş'arî kelâmcısı Bâkılânî, zâtî ve fiilî sıfatların birbirinden ayrı olduklarına dikkat çekerek Allah'ın sıfatlarını iki kısımda ele almıştır. Zâtî sıfatlar, Allah'ın ezelden ebede vasıflandığı sıfatlardır. Bu sıfatlar, hem hayat, ilim, kudret, sem', basar, kelâm, irade, bekâ gibi hem de vech, iki göz (aynâyn), iki el (yedâyn), gadab, rıza, rahmet, seğat (öfke), dostluk (velayet), düşmanlık (üdvân), sevgi (hub), îsâr, meşiet ve idrak gibi sıfatlardır. Zâtî sıfatlarda Bâkılânî kavramsal bir ayırıma gitmeden hem subutî hem de haberî sıfatları zâtî sıfatlar başlığı altında bir arada zikretmiştir. Bâkılânî, *Temhidu'l-Evâil* adlı eserinde bekâ sıfatını ilim ve kudret ile aynı kapsamda ele almış, Allah'ın bekâ sıfatı ile Bâkî olduğunu savunmuştur. Hâlbuki meşhur olarak ona nispet edilen görüşe göre Allah zâtıyla Bâkîdir.⁴⁸ Allah kadim olduğu için Allah'ın zâtının bekâ veya sıfat mânasında olmasının muhal olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁹ Fiilî sıfatlar ise yaratmak, rızıklandırmak, adaletli davranmak, ihsan etmek, fazladan lütufta bulunmak, nimet vermek, sevap vermek, cezalandırmak, mahşerde toplamak ve yaymak gibi o fiilî işlemeden önce

⁴⁶ İmam Eş'arî, *Makalatül-İslâmiyyin ve İhtilafül-Musallin*, 2/397.

⁴⁷ Beyhâkî, *Şuabul-İman*, 1/263.

⁴⁸ Bakılânî'ye nispet edilen “Allah zatından dolayı bâkîdir” “وزعم ان الله باق لنفسه” görüşü hakkında bk. Abdülkâhir Bağdâdî, *Usulu'd-din*, 109; Seyfeddin Amidi'nin aktardığına göre de Bakılânî, Allah'ın zatına zait bir bekâ ile değil zâtıyla bâkî olduğunu “الباقى باق بنفسه، لا ببقاء زائد عليه” savunmaktadır. İmam Eş'arî'ye ise bu konuda farklı görüşler nispet edilmiştir. Bir görüşe göre Allah ve sıfatları bir bekâ ile bâkîdir. Bu bekâ da başka bir bekâ ile bakidir. İkinci görüşe göre Allah zâtıyla kâim bir bekâ ile Bâkîdir. Seyfeddin Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-din*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004), 1/441

⁴⁹ Muhammed Mustafa Sancar, *İlâhî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 34.

kendisinde (bil-kuvve) mevcut olan sıfatlardır. Allah'ın "Ben yaratıcıyım, rızık verenim" demesi şeklinde ezeli kelâmıyla bu sıfatlarla kendisini nitelemesi ezeldir. Bundan dolayı Allah'ın "Ben Yaratıcıyım" şeklindeki kelâmı, zâtî sıfatlarındandır. Fakat bu fiilleri ezelde işlemediği için Allah'ın fiilî sıfatları muhdestir.⁵⁰

3.2. Abdülkâhir Bağdâdî'nin (ö.439/1037) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

Eş'arî kelâmcılarından Abdülkâhir Bağdâdî'ye göre isimleri sıfat olarak kabul edenler Allah'ın isim ve sıfatlarını üç kısma ayrılırlar. Kendisi de kitaplarında bu üçlü tasnifi tercih etmiştir. Birinci kısım, mevsufun zâtından dolayı müstahak olduğu tüm isimler ve sıfatlardır. Bunların sayısı oldukça çoktur. Buna göre Cenâb-ı Hak, İlah, Şey, Mevcud, Zat, Melik, Kuddus, Samed, Aliyy, Azim, Kebir, Celil, Mecid, Hak, Vahid, Metin, Evvel, Ahir, Ğaniy, Müteal vb. isimlerle isimlendirilir. Dolayısıyla Birinci kısımda zâtî ve selbî sıfatlar toplanmıştır. İkinci kısım kendisinde kaim olan ezeli bir mânadan/sıfattan dolayı müstahak olduğu isimler ve sıfatlardır. Bu sıfatlar Allah'ın zâtı da değildir, onun gayrı da değildir. İkinci kısım yedi subutî sıfata delalet etmekte olup birçok ismin delalet ettiği mânaların/sıfatların özeti mahiyetindedir. Üçüncü kısım ise herhangi bir fiilînden dolayı müstahak olduğu isimlerdir. Allah'ın bazı isimleri iki mânaya delalet ettiği için iki kısımda da değerlendirilir. Mesela Bedî' ismi evvel/ilk mânasında kullanılırsa ezeli isimlerden sayılırken, "gökleri ve yeri benzersiz yaratması" mânasında fiilînden türemiş bir isim sayılır. Cemil ismi de ayıpların nefyi kastedilirse ezeli sıfatlardan, mücmil mânası kastedilirse fiilî sıfatlardandır. Hafız ismi bilmesi mânasında ise ezeli sıfattan, kullarını koruması kastedilirse fiilî sıfattan sayılır. Hamîd ismi, Hâmid (öven) anlamında Kelâm sıfatına müteallık ezeli sıfattan, mahmud (övülen) kastedilirse fiilî sıfattan sayılır. Hakîm ismi de ilmîne ve hikmetine nispetle ezeli sıfattan, ihkâm ve itkan mânasında fiilî sıfattan sayılır. Samed ismi eksikliği bulunmayan, uzuvlarla vasıflanmayan anlamında ezeli sıfattan, seyyid mânasında ise fiilî sıfattan sayılır.⁵¹

Tablo 4: Abdülkâhir Bağdâdî'nin (ö.429/1037) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

1. Allah'ın zâtına delalet eden isimler:	2. Allah'ın sıfatına delalet eden isimler:	3. Allah'ın fiiline delalet eden isimler:
İsim, müsemmanın aynıdır: İlah, Şey, Mevcud, Zat, Melik, Kuddus, Samed, Aliyy, Azim, Kebir, Celil, Mecid, Hak, Vahid, Metin, Evvel, Ahir, Ğaniy, Müteal vb. isimler	İsim, müsemmanın ne aynı ne gayrıdır: Allahu Teâlâ haydır, âlimdir, kâdirdir, irade edendir, işitendir, görür, konuşandır.	İsim, müsemmanın gayrıdır: Hâlik, Fâtır, Râzık, Gâfir, Gaffâr, Hâfid, Râfî', Dâfî', Musavvir, Muiz, Muzil, Muğis, Mucib, Mubin, Mubdiu, Mu'id, Muhyî, Mümit, Mukaddim, Muahhir, Muksit,

⁵⁰ Bâkılânî, *Temhidul-Evail ve Telhisud-Delail*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar (Lübnan: Müessesetül-Kütübis-Sekafiyyeti, 1407/1987), 1/246, 298, 299.

⁵¹ Abdülkâhir Bağdâdî, *el-Esma ve's-Sıfat*, thk. Enes Muhammed Adnan Şirfavi (Dimeşk: Darut-Takva, 1442/2020), 1/165, 166; Abdülkâhir Bağdâdî, *Usulud-din*, 121-127.

		Muğni, Müntekim, Vehhâb, Hâdî vb. isimler
--	--	---

3.3. Beyhâkî'nin (ö.458/1066) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

Eş'arî âlimlerinden Beyhâkî, sıfatları zâtî, haberî ve fiilî olmak üzere üçlü tasnife tabi tutmuştur. Ona göre zâtî sıfatlar **إِنَّمَا مَعَ اللَّهِ أَوْ فِي اللَّهِ** "Allah'la beraberdir veya Allah'tadır" denmez. Bilakis zâtî sıfatlar, ilim, kudret, irade, sem' ve basar sıfatlarında olduğu gibi Allah'ın zâtî ile kaim, O'nun zâtına mahsus olan, O'nun gayrı olmayan ve ezelde vasıflandığı ve ebedîyete kadar kendileriyle vasıflanmaya devam edeceği sıfatlardır. Haberî sıfatlar, vech ve yed gibi şeraitte varid olduğu için sabit olan ve keyfiyetine dair yorum yapmadığımız sıfatlardır. Fiilî sıfatlar ise yaratmak ve rızık vermek gibi Allah'ın zâtından gayrı olan, ebedî olarak kendileriyle vasıflanmaya devam edeceği sıfatlardır. Ezelde onlarla vasıflanması sahih değildir. Fakat muhakkik Eş'arî kelâmcıları Allah hakkında "ezelde Hâlik ve Râzık değildi" demekten kaçınmıştır. Fakat onlar şöyle demeyi tercih etmişlerdir: "Hâlikımız ve Râzıkımız, ezelde yaratmaya ve rızıklandırmaya kâdirdi. Zira o ezelde yaratmıyordu. Sonra yarattı. Mahlukatı yarattıktan sonra Hâlik olarak isimlendirilince, bu isimlendirme O'nun zâtında bir tağayyuru gerektirmedi." Bazı Eş'arî kelâmcıları ise yaratacak ve rızık verecek mânasında ezelde yaratıcı ve rızık verici idi, demeyi daha uygun bulmuştur.⁵²

İmam Beyhâkî, *el-Esmâ ve's-Sıfat* adlı kitabında ise sıfatları, zâtî ve fiilî olmak üzere iki kısma ayırmış. Zâtî ve fiilî sıfat ayrımını yaparken, ezelden ebede Allah'ın müstehak olduğu sıfatların zâtî sıfat olduğunu, ezelde değilde ebedî olarak Allah'ın müstehak olduğu sıfatların ise fiilî sıfat olduğunu belirtmiştir. Fakat ayrıntıda zâtî ve fiilî sıfatları aklî ve naklî bir değerlendirmeye tabi kılarak bu ümmetin selef âlimlerinin icma ettiği tasnifi şu şekilde bildirmiştir. Buna göre aklın delaletiyle yakın ilişkisi olan hayat, kudret, ilim, irade, sem', basar ve kelâm vb. sıfatlarının zâtî sıfatlar olduğunu, yine aklın delaletiyle yakın ilişkili olarak yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme, affetme, cezalandırma vb. sıfatların ise fiilî sıfatlar olduğunu belirtmiştir. Sadece haberî sadık ile ispat edilen haberî sıfatlara gelince bunları da zâtî ve fiilî ayırımına tabi kılmıştır. Vech, yedeyn, ayn vb. sıfatlar zâtî sıfat iken, arşa istiva, ityan, meci', nüzul vb. sıfatlar ise haberî sadık ile ispat edilen fiilî sıfatlardır.⁵³ Son tahlilde İmam Eş'arî'ye nispet edilen tasnifteki gibi zâtî ve fiilî sıfatları aklî ve naklî açıdan ele almıştır.

İlahi sıfatlar tasnifinde Bağdâdî'ye tabi olan Beyhâkî (ö.458/1066), *Şuabu'l-ıman* adlı eserinde zâta, zâtın sıfatına ve fiilî sıfatına olmak üzere Esmâü'l-hüsânın üç kısım

⁵² Beyhâkî, *Şuabu'l-ıman*, 1/263.

⁵³ Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, thk. Abdullah b. Muhammed Haşîdi (Cidde: Mektebetüs-Süvâdi, 1413/1993), 1/276, 277.

olduğunu söylemiştir. Birinci kısım olan zata delalet eden Kadim, Şey, İlah ve Mâlik gibi isimlerde isim ve müsemmâ birdir. Bu isimler müsemmânın kendisi olup bu isimlerle müsemmâyâ zait bir mâna ilişmez. İkinci kısım olan zâtın sıfatlarına delalet eden ilim ve kudret gibi isimler, müsemmâ ile kaim olan sıfatlardır. “Bu isimler, müsemmânın aynıdır veya gayrıdır” denemez. Üçüncü kısım olan fiilî sıfatlara delalet eden yaratan ve rızıklandıran gibi isimlere gelince bu isimler müsemmânın gayrıdır. Zira yaratmak ve rızık vermek, zâtın gayrıdır.⁵⁴ Zâtî ve fiilî sıfatların Esmâü'l-hüsna ile ilişkili olduğuna dikkat çekerek, Allah'ın isimlerinden 28 tanesinin zâtî sıfatlarla, 43 tanesinin ise fiilî sıfatlarla ilişkili olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Bu tasnif türünün özellikle sıfatlarda değil ilâhi isimlerde tercih edildiğini söylemek gerekir. Bu tasnifin mantığı isim ve müsemmâ ilişkisi üzerinden kurgulanmış olup üç ihtimal üzerinde durulmuştur. İsim müsemmânın ya aynıdır ya gayrıdır ya da ne aynı ne de gayrıdır. Bu tasnife göre zata delalet eden isimler müsemmânın aynıdır. Fiilî sıfatlara delalet eden isimler müsemmânın gayrıdır. Zâtın hakiki yedi sıfatına delalet eden isimler ise müsemmânın ne aynıdır ne de gayrıdır.

Tablo 5: İmam Beyhâkî'nin (ö.458/1066) ilâhî Sıfatlar Tasnifi

1. ZÂTÎ SIFATLAR: Allah'ın ezelden ebede muttasıf olduğu sıfatlar		2. FİİLÎ SIFATLAR: Allah'ın ezelde değil, ebedi olarak muttasıf olduğu sıfatlar	
a.Akıl delaletiyle sabit olan zâtî sıfatlar:	b.Sadece haberî sadık ile ispat edilen zâtî sıfatlar:	a.Akıl delaletiyle sabit olan fiilî sıfatlar:	b.Sadece haberî sadık ile ispat edilen fiilî sıfatlar:
Hayat, kudret, ilim, irade, sem', basar ve kelâm vb. sıfatlar	Vech, yedeyn, ayn vb. sıfatlar	Yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme, affetme, cezalandırma vb.	Arşa istiva, ityan, mecî', nüzul vb. sıfatlar

3.4. İmam Cüveynî'nin (ö.478/1085) ilâhî Sıfatlar Tasnifi

İmam Cüveynî'nin, *Kitâbü'l-irşâd* adlı eserinde ilahi sıfatları anlatırken vacip sıfatları işlemeden ardından “Allah'ın kendisiyle vasıflanması müstehil olan şeyleri” izah etmesinden, sıfat tasnifini Allah hakkında *vâcip*, *muhal* ve *caiz* olan sıfatlar üst başlığıyla aklî hükümler açısından ele aldığı anlaşılmaktadır. Cüveynî'nin sıfatları aklî hükümler açısından tasnif etmesinde Felsefî kelâmın etkili olduğu söylenebilir. Daha sonra bu tasnif tarzı Felsefî kelâmın etkisine giren Eş'arî alimler tarafından daha net şekilde kullanılmıştır.

Cüveynî, Allah'ın vâcip olan sıfatlarını *nefsî* ve *manevî* olarak iki kısma ayırmaktadır. Hakikî sıfat “nefs” olup her sıfat nefsi ispat etmek içindir. Nefs sıfatı, mevsuf ile kaim olup illetlerle malul değildir. Cüveynî nefsi sıfatları bir nevi selbî sıfatların özü olarak

⁵⁴ Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Şuabu'l-İman*, thk. Abdulaliyy Abdulhamid Hâmid (Hindistan: Mektebetür-Rüşd, 1323/2003), 1/247.

⁵⁵ Beyhâkî, *Şuabul-İman*, 1/207.

sunmaktadır. Zira vücut sıfatı zâtın kendisidir. Kıdem sıfatı, varlığının başlangıcı olmamasıdır. Kıyâm bi nefsihi, başka bir şeye ve mekâna ihtiyaç duymadan mevcut olması demektir. Muhalefun li'l-havâdis, varlığının mahlûkata benzememesi, mahlûkatın da ona benzememesidir. *Manevî sıfatlar* ise kendisiyle vasıflanan için sabit olan hükümlerdir ve mevsuf ile kaim olup illetlerle mualleldir.⁵⁶ Ayrıca bu sıfatlar, Usûlü'd-dîn'in en büyük meselelerindendir. Kader vb. kelâmî bir çok hassas mesele bunlarla açıklanabilir.⁵⁷ İmam Şâfiî ve Bâkılânî'nin tasnifinde olduğu gibi, Cüveynî, bekâ sıfatını manevî sıfatlar arasında açıklasa da nefsî sıfatlar arasında olması gerektiğini söylemektedir. Bekâ sıfatının nefsî mi manevî mi olduğuna dair tartışma Allah'ın nefsinden dolayı mı yoksa zâtına zâit bir bekâ sıfatından/mânasından dolayı mı Bâkî olduğuyula ilgili olduğunu söyleyen Cüveynî, Allah'ın zâtından/nefsinden dolayı Bâkî olduğunu savunmaktadır.⁵⁸ Cüveynî'nin bu değerlendirmesi günümüzdeki sıfat tasnifinde bekâ sıfatının neden selbî sıfatlar içinde yer aldığını izah etmektedir.

İmam Cüveynî'ye göre zâtî sıfat (sıfatu'n-nefs) ile manevî sıfat (sıfatu'l-ma'na) arasındaki fark şu şekildedir. Zâtî sıfat, zâit bir mânaya değil, bizzat zata delalet eden sıfat iken, manevî sıfat ise ilim ve kudret gibi zata zait bir mânaya delalet eden sıfattır. Zâtın bekâsı ile birlikte zâtî sıfat olan vücudun yokluğu tevehhüm edilemez. Fakat zâtın bekâsı ile birlikte ilim, kudret vb. manevî sıfatların yokluğu tevehhüm edilebilir. Her ne kadar Cüveynî'nin bu ayırımı şehadet âleminde mahlûkatta yapılan gözlem sonucunda ulaşılan bir yargı olup kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid yöntemiyle ilişkili olsa da ona göre Allah'ın ilminin yokluğunun tevehhüm edilmesinin muhal olmasının asıl sebebi, ilâhî ilmin kadim ve ezeli olmasından dolayıdır. Kadim olan, bâkî olmak zorundadır.⁵⁹

Cüveynî, Allah hakkında muhal olan sıfatlar kısmında Allah'ın cihetle tahsis edilmekten ve mekan edinmekten münezzehe olduğunu anlatmaktadır. Allah'ın üst cihette olduğunu iddia eden Kerramiyenin iddiasını reddetmektedir. Arşa istiva etmesinin zahiri mânada mekân edinmek değil, Allah'ın ilmi, kuşatması, kahr ve galabesi vb. mecazî ve lügavî anlamlara gelmesinin caiz olduğunu belirtmektedir. Allah'ın cisim, cevher veya araz olmadığını, ayrıca zâtının arazlara mahal olmadığını anlatılmaktadır. En sonunda Allah'ın vahdâniyet sıfatı üzerinden varlığının parçalanmaktan, misliyyet vb. hususlardan münezzehe olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Muhal durumlar bağlamında selbî sıfatların iktizası açıklandıktan sonra subutî sıfatlar olarak meşhur olan manevî sıfatların

⁵⁶ Cüveynî, *Kitabul-irşad*, 30-34.

⁵⁷ Cüveynî, *eş-Şâmil fi Usulu'd-din*, 625.

⁵⁸ Cüveynî, *Kitabul-irşad*, 78.

⁵⁹ Cüveynî, *eş-Şâmil fi Usulu'd-din*, 308.

⁶⁰ Cüveynî, *Kitabul-irşad*, 39-60.

izah edildiği kısım başlamaktadır. İlim ve irade, sem' ve basar sıfatları ispat edildikten sonra tatmak ve koklama gibi sıfatlarla Allah'ın vasıflanmayacağı anlatılmaktadır.⁶¹ Fiilî sıfatlar, caiz sıfatlar olduğundan dolayı vâcip veya muhal başlıkları altında yer almamıştır.

İmam Cüveynî'nin isim tasnifi yaparken üçlü sıfat tasnifinden farklı olarak zata ve fiile delalet eden isimler şeklinde ikili sıfat tasnifi yaptığını görmekteyiz. Ona göre Allah'ın isimleri iki kısma ayrılır. Birincisi Zâta delalet eden isimler veya kadim sıfatlara delalet eden isimlerdir. İkincisi fiillere delalet eden isimler veya Allah'ın takdis edilmesinde nefye delalet eden isimlerdir.⁶² Aslında ikili tasnif alt başlıklarıyla dörtlü bir tasnif içermektedir. Birincisi bizzat Allah'ın zatına delalet eden selbî sıfatlar. İkincisi kadim olan subutî sıfatlar. Üçüncüsü yaratma vb. fiillerine delalet eden fiilî sıfatlar. Dördüncüsü ile ise haberî sıfatlar.

3.5. İmam Gazzâlî'nin (ö.555/1111) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

İmam Gazzâlî'ye göre Allah'ın kendisiyle isimlendirildiği isimler, dört kısımdır. Birincisi Mevcud gibi sadece zâtına delalet eden isimdir. İkincisi selbî mâna ziyadesi ile beraber Allah'ın zâtına delalet eden isimler. Kadim, Bâkî, vâhid, Ganiy. Üçüncüsü vücuda delalet eden zâit mânalardan oluşan yedi sıfat. Hay, kâdir, mütekellim, mürid, semi, basir, âlim. Dördüncüsü fiile izafe ile beraber vücuda delalet eden isimler. Hâlik, Râzık, Mu'îz, Muzîl, Cevvâd vb. isimler.⁶³ İsim tasnifinde haberî sıfatların yer almaması normaldir. Zira İmam Gazzâlî, eserinde Allah'ın arşa istikrar ile vasıflanmaktan münezzeh olduğundan bahsederken⁶⁴ halef yöntemini tercih ettiği için haberî sıfatları Allah'ın zâtını tanımlayan bir mânada kabul etmediği için sıfat tasnifinin içerisine almamış olabilir. Bundan dolayı onun sıfat tasnifinde zatî, selbî, subutî ve fiilî sıfatlara delalet eden isimler öne çıkmaktadır.

Tablo 6: İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) İlâhî İsimler Tasnifi

1.Sadece zâtına delalet eden isimler	2.Selbî mâna ziyadesi ile beraber Allah'ın zâtına delalet eden isimler.	3.Vucuda delalet eden zait mânalardan oluşan 7 sıfat.	4.Fiile izafe ile beraber vücuda delalet eden isimler.
Mevcud gibi	Kadim, Bâkî, Vâhid, Ganiy.	Hay, Kâdir, Mütekellim, Mürid, Semi, Basir, Alim	Hâlik, Râzık, Muiz, Muzil, Cevvad vb.

3.6. Fahreddin Râzî'nin (ö.606/1210) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

Fahreddin Râzî'ye göre isim, mânaya delalet eden lafızdır. Gök, yer, duvar, adam vb. kelimelerde olduğu gibi zâtına işaret ederse isim denir; yaratıcı, rızık verici, uzun, kısa vb.

⁶¹ Cüveynî, *Kitabul-İrşad*, 62-78.

⁶² Cüveynî, *Kitâbü'l-irşad*, 144.

⁶³ İmam Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-itikad* (Beyrut: Daru'l kutubi'l-ilmiyye, 1424/2004), 87, 88.

⁶⁴ İmam Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-itikad*, 38.

kelimelerde olduğu gibi sıfatla mevsuf oluşuna delalet ederse sıfat özelliği kazanır.⁶⁵ Dolayısıyla ilâhî isimler, mânalara ve sıfatlara delalet eden lafızlardır. Allah'ın isimleri de O'nun hakkında kemal sıfatlarına delalet eder. Fahreddin Râzî, kendi zamanına kadar kelâmcıların ortaya koyduğu tasnifleri şu şekilde özetlemiştir. **Birinci olarak** bazı kelâmcılar Allah'ın isim ve sıfatlarını vâcip, caiz ve muhal olan sıfatlar şeklinde üç kısımda ele almışlardır. **İkinci olarak** bazı kelâmcılar ise zâtî, manevî ve fiilî sıfatlar şeklinde üç kısma taksim etmişlerdir. Zâtî sıfatlar, mevcud, şey, kadim gibi zâta delalet lakaplarıdır. Bazen de selbî mânâ içeren Vâhid, Ganiy ve Kuddûs gibi lakapları da bu kısımda ele aldılar. Manevî sıfatlara gelince Allah'ın zâtı ile kaim mânalara delalet eden Alim, Kâdir, Hay gibi lafızlar bu kısımda ele alınmıştır. Fiilî sıfatlara gelince Allah'ın kudretinden herhangi bir eserin sudur etmesine delalet eden lafızlardır. **Üçüncü olarak** bazı âlimler ise Allah'tan başkası için kullanılması caiz olan ve olmayan sıfatlar şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Allah ve Rahmân vb. isimler Allah'tan başkası için kullanılması caiz olmayan isim ve sıfatlardır. Allah'tan başkası için kullanılması caiz olan isim ve sıfatlar arasında Kerîm, Rahîm, Aziz, Latif, Kebîr, Hâlik vb. isimler ve sıfatlar zikredilmiştir. Bunların kullar hakkında kullanılmasının caiz olduğu belirtilmiştir. Ancak bu isimler “Ya Erhame'r-râhimin”, “Ya Ekrame'l-ekramin”, “Ya Hâlike's-semavati ve'l-lard” gibi bir kısım özel kayıtlarla takyid edildiğinde kullar hakkında kullanılması caiz olmaz.⁶⁶

Fahreddin Râzî bunlardan farklı bir sıfat tasnifi tercih etmiştir. Ona göre sıfatlar 4 kısma ayrılır. Hakikî sıfatlar, izafî sıfatlar, selbî sıfatlar ve bu üçünden mürekkebe olan sıfatlar. Mürekkebe sıfatlar ise izafî ve hakikî olan sıfatlar, selbî ve hakikî olan sıfatlar, izafî ve selbî olan sıfatlar, bir de aynı anda hakikî, izafî ve selbî olan sıfatlar şeklinde 4 kısımdır. Birincisi: hakikî sıfatlar, vücud, hayat, şey gibi izafetten ari olan sıfatlardır. İkincisi: izafî sıfatlar mabud, malum, mezkur ve meşkur gibi başkasına nispet edilerek ifade edilen sıfatlardır. Allah'ın mahlukatı yaratması, rızıklandırması, diriltmesi ve öldürmesi de izafî sıfatlardandır. Allah'ın Aliyy ve Azim olması da kendisi dışındaki her şeyden kemal ve celâl açısından üstün olduğuna delalet ettiği için izafî sıfatlardandır. Üçüncüsü: selbî sıfatlar Kuddûs, Selâm, Ganiy, Ahad ve Vâhid gibi isim ve sıfatlardır. Zira Kuddûs ismi O'nu tüm mümkünata benzemekten nefyeder/selbeder. Selâm ismi O'nu tüm ayıplardan ve noksanlıklardan tenzih eder. Ganiy ismi O'nu ihtiyaçtan tenzih eder. Ahad ismi ve sıfatı ise O'ndan kesreti nefyederken, Vâhid ismi ise O'ndan benzerliği selbeder. Dördüncüsü: Mürekkebe olanların ilkinde gelince Alim, Kâdir, Mürid, Müttekellim, Semi ve Basir gibi

⁶⁵ Fahreddin Râzî, *Levâmiu'l-beyyînât Şerhu esmâ illâhi Teâlâ ve's-sıfât*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî el-Halebî (Mısır: el-Matbaatu's-Şerefiyye, 1323), 10.

⁶⁶ Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 15/412-414; Fahreddin Râzî, *Levâmiu'l-beyyînât*, 24.

sıfatlar hakikî ve izafî sıfatlardır. Zira ilim hem hakikî bir sıfattır hem ilmin malum ile taalluku vardır. Kudret de hem hakikî bir sıfattır hem kudretin makdur ile taalluku vardır. Mürekkebe olanların ikincisine gelince kadim ve ezeli gibi sıfatlar hakikî ve selbî sıfatlardır. Zira başlangıcı olmayan ve öncesinde yokluk söz konusu olmayan mevcut mânasına gelir. Mevcud olması hakikî bir sıfat iken, öncesinde yokluğun nefyi ise selbtir. Mürekkebe olanların üçüncüsüne gelince Evvel ve Ahir sıfatı selbî ve izafî sıfatlardandır. Zira O, varlık olarak başkasının önüne geçmiş, başkası O'nun önüne geçememiştir. Mürekkebe olan sıfatların dördüncüsüne gelince Hakîm sıfatı, hakikî, selbî ve izafî sıfatlardandır. Zira Allah, eşyanın hakikatlerini bilmesi hakikî ve izafî sıfat iken, yapılması caiz olmayan şeyi yapmaması ise selbî sıfat sayılır. Allah'ın Melik olması da bu kısımdandır. Zira Melik, başkasının kendisine ihtiyaç duyduğu ve başkasından müstağni olan mevcut demektir. Buna göre Melik, mevcut olması açısından hakikî sıfat, başkasının O'na ihtiyaç duyması açısından izafî sıfat, başkasından müstağni olması açısından ise selbî sıfat sayılır. Râzî'ye göre selbî ve izafî sıfatlar sonsuzdur. Zira Allah sonsuz olarak her şeyi bilen ve her şeye kâdir olandır.⁶⁷

Fahreddin Râzî'nin bu tasnifinde haberî sıfatlara değinilmemesi açısından eksiklik bulunmaktadır. Bunun temel sebebi, haberî sıfatların hakikî değil, mecazî sıfat kabul edilerek te'vil edilmesi olabilir. Ayrıca Fahreddin Râzî, Vâhid sıfatını tefsirinde hakikî sıfat içinde zikrederken, *Levâmiu'l-Beyyinât*'ta ise selbî sıfatlar arasında zikretmiştir.

Tablo 7: Fahreddin Râzî'nin (ö.606/1210) İlâhî Sıfatlar Tasnifi

1.Ha-kikî sıfatlar	2.İzafî sıfatlar	3.Selbî sıfatlar	4. Mürekkepe Sıfatlar			
			1.Ha-kikî+İzafî sıfatlar	2.Ha-kikî+Selbî sıfatlar	3.İzafî+Selbî sıfatlar	4.Ha-kikî+İzafî + Selbî sıfatlar
Vücut, Hayat, Şey	Mabud, Malum, Mezkur, Meşkur, Hâlik, Râzık, Muhyî, Mumit	Kuddûs, Selam, Ganiy, Ahad, Vâhid	Âlim, Kâdir, Mürid, Mütakellim, Semî', Basir	Ezelî, Ebedî	Evvel, Ahir	Hakîm, Melik

3.7. Seyfeddin Âmidî, Senusî'nin ve İbrâhim el-Lekânî'nin İlâhî Sıfatlar Tasnifi

İmam Cüveynî'nin aklî hükümlere göre ortaya koyduğu üçlü sıfat tasnifini, felsefî kelâmın temsilcilerinden Seyfeddin Âmidî'nin (ö.631/1233) Allah hakkında vacip olan, caiz olan ve caiz olmayan sıfatlar şeklinde tercih ettiğini görmekteyiz.⁶⁸ Kuzey Afrika'da Eş'arî mezhebinin kök salmasında önemli yeri olan Muhammed b. Yusuf Senûsî'ye

⁶⁷ Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 15/412-414; Fahreddin Râzî, *Levâmi u'l-beyyinât*, 23, 24.

⁶⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usulî'd-din*, 1/223.

(ö.895/1490) ve Mısır'da Eş'arî kelâmının kuvvetlenmesinde katkısı olan İbrâhim el-Lekânî'ye (ö.1041/1632) göre de kulun Allah ve Resulleri hakkında vâcip, muhal ve caiz olan şeyleri bilmesi gerekir. Allah hakkında vâcip olan 20 sıfat vardır. Bu sıfatlardan vücud, nefsî sıfattır. Kıdem, bekâ, muhalefetün li'l-havâdis, Kıyâm bi nefsihi, vahdâniyet ise selbî sıfatlardır. Kudret, irade, ilim, hayat, sem', basar, kelâm me'ânî sıfatlardır. Bu yedi sıfatın mülazımı olan Kâdir, Mürîd, Alim, Hayy, Semî', Basîr ve Mütekellim ise ma'nevî sıfatlardır. İmam Şafî'ye nispet edilen tasnifte me'ânî ve ma'nevî sıfatlar buradaki tasnifin tam tersi şekilde birbiri yerine kullanılmıştı. Allah hakkında muhal olan sıfatlar ise 20 tane olup vâcip olanların zıddı olan sıfatlardır. 'Adem, Hudûs, Fenâ, mümaselet bi'l-havâdis, zâtıyla kâim olmaması, vâhid olmaması yani zâtı itibariyle parçalardan oluşması veya denginin ve şerikin olması muhaldır. Aynı zamanda herhangi bir mümkün hakkında aciz olması, istemediği bir şeyi yaratmak zorunda kalması, cahil olması, ölü, sağır, kör ve lâl olması da muhaldır. Allah hakkında caiz olan şey, mümkün olan bir fiil yapıp terk etmesidir.⁶⁹

Tablo 8: Senûsî'nin ve İbrâhim el-Lekânî'nin İlâhî Sıfatlar Tasnifi

1.Allah hakkında vâcip olan 20 sıfat				2.Allah hakkında muhal olan 20 sıfat				3.Allah hakkında caiz olan sıfat
1.Nefsî sıfat: Vücud	2.Selbî diğer 5 sıfat	3.Me'ânî 7 sıfat	4.Ma'nevî 7 sıfat	1.Nefsî sıfatın zıddı: 'Adem	2.Selbî 5 sıfatın zıddı	3.Me'ânî 7 sıfatın zıddı	4.Ma'nevî 7 sıfatın zıddı	Fiilî sıfatlar

Sonuç

Ahmed b. Hanbel gibi ilk dönem selef alimleri temelde hem nasları merkeze almaları hem de naslarda sıfat tasnifine dair bir bilgi bulunmaması sebebiyle ilâhî sıfatların tasnifinden kaçınmışlardır. Allah'ın, Kur'ân'da kendisini kemal sıfatlarıyla tanıtmaması sebebiyle tasnife gitmeden bilinmesinin yeterli olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca bu konuda yapılan kelâmî yorumların dinde bid'at ve hurafe üretmeye yol açmasından ve Ehl-i sünnetin temel ilkelerine muhalefet etmesinden endişe etmiş olabilirler. Eş'arî kelâm sisteminin öncülerinden olan Abdullah b. Küllâb ise tarihte ortaya çıkan olumsuz örneklerden dolayı bu tasniften sakınmış olabilir. Bir taraftan Müşebbihe ve Mücessime gibi Allah'ın haberi sıfatlarını insanların sıfatlarına benzeten fırkalar, diğer taraftan Mu'tezile gibi Allah'ın subutî sıfatlarını iptal eden ve fiilî sıfatlarını muhdes

⁶⁹ Muhammed b. Yusuf Senûsî, *Ümmü'l-Berâhin*, thk. Dr. Halid Zührî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 27, 28; İbrahim el-Lekânî, *Hidayetü'l-Mürîd*, thk. Mervân Hüseyin Muhammed Abdussalih (Kahire: Daru'l-Basâir, 1430/2009), 314, 315; Vezir Harman, *İbrahim Lekânî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020), 131.

kabul eden fırkalar ilahî sıfatlar tasnifinin yol açabileceği itikadî savrulmaya birer örnek oluşturmuş olabilir.

Hristiyanların sıfat anlayışına karşı tevhidi savunmak isteyen Mu'tezile'nin kelâm ve irade sıfatlarını muhdes olan fiilî sıfat şeklinde kabul etmeleri karşısında, İmâm Ebû Hanîfe'nin zâtî ve fiilî sıfat tasnifini ezeli ve muhdes ayırımını reddederek bütün sıfatların ezeli sıfatlar olarak savunması bu tasnifi aslî değil, itibarî bir tasnife indirgemıştır. Hatta bundan dolayı İmâm Ebû Hanîfe'nin yolunu takip eden İmâm Mâtürîdî, Mu'tezile'nin zatî ve fiilî sıfat tasnifindeki mantığı eleştirmiş, bu ikili tasnifi eserlerinde kullanma ihtiyacı hissetmemiştir. Fiilî sıfatları, “kadim olan tekvin sıfatı” ile subutî sıfatların arasına dahil etmiştir.

Eş'arîler genellikle alemin hudusunu savunmak açısından zâtî ve fiilî sıfat ayrımı kullanmıştır. Böylece Allah'ın alemi ezelde yaratmadığını savunmak istemişlerdir. Onları Mu'tezile'den bu konuda ayıran husus kelâm ve irade sıfatını fiilî değil, zâtî ve subutî sıfat kabul ederek, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayırımını savunmalarıdır.

Bazı Eş'arî alimler Usûlû'd-dînin istidlâl yöntemi açısından ilâhî sıfatları aklî ve naklî delille bilinmeleri bakımından aklî ve naklî sıfatlar şeklinde tasnif etmiştir. Her birini de zâtî ve fiilî sıfatlar açısından ayırarak dörtlü tasnif yapmışlardır.

Felsefî kelâm döneminin önde gelen Eş'arî kelâmcısı Fahreddin Râzî'nin yaptığı tasnif, felsefî ağırlıklı olup haberî sıfatları içermemesi açısından eksik ve karmaşık olup öğrenilme yönünden zorluklar içermesi açısından yaygınlaşmamıştır.

Cüveynî, Seyfeddin Âmidî, Senûsî ve İbrâhim el-Lekânî'nin ortaya koyduğu, Kelâmî ve Felsefî birikimin etkisiyle ilâhî sıfatların vâcib, mümkün ve muhal şeklindeki tasnifi ile zâtî, fiilî ve haberî sıfatlar şeklindeki üçlü tasnif, aklî hükümler açısından yapılan hem mantıkî hem de öğrenilebilir ve faydalı birer tasnif çeşididir. Allah'ın zâtı hakkında vâcib olan selbî ve subutî sıfatların zıddı Allah hakkında muhaldır. Selbî sıfatlar, ihlâs sûresinden ilham alınarak şekillenmiş olup Allah'ın âlemden bağımsız tenzihî açıdan zatî sıfatlarını, subutî sıfatlar ise Allah'ın âlemi yaratmasına taalluk eden ispatî açıdan zatî sıfatlarını ifade etmektedir. Fiilî sıfatlar ise Allah'ın dilerse yapıp dilerse terk etmesi caiz (mümkün) olan sıfatlarıdır. Haberî sıfatlar ise muhalefetün li'l-havâdis sıfatının gereği olarak Allah hakkında zahirî mânası muhal olup icmalî veya tafsilî açıdan te'vil edilen sıfatlardır. Dolayısıyla tüm bu sıfatlar, Allah'ın zâtının itibarî olarak farklı bakış açılarıyla bilinmesinde faydalı olsa da farklı taksimatlardaki ayırıcı özelliklerin yüzde yüz net olmaması sebebiyle aslî ve hakikî anlamda “zâtî sıfatlar başlığı altında” toplanmaktadır.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *el-Akidetü Rivâyetü Ebîbekr el-Hallâl*. thk. Abdulaziz İzzuddin. Dimeşk: Dâru Küteybe, 1408.

- Âmidî, Seyfeddin. *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Din*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424/2004.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Medresetü'l-İlahiyyat bi Daril-fünun Türkiye, 1346/1928.
- Bâkılânî. *Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*. thk. İmaduddin Ahmed Haydar. Lübnan: Müessesetü'l-Kütübis-Sekafiyyeti, 1407/1987.
- Berbehârî, Ebu Muhammed Hasan b. Ali. *Şerhu's-sünne*. thk. Halid b. Kasım. Suudi Arabistan: Mektebetül-Ğurabail-Eseriyye, 1414.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin. *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sıfât*. thk. Şeyh İmaduddin Ahmed Haydar. Beyrut: Daru'l-Kitabu'l-Arabî, 1415/1994.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin. *Şuabu'l-İman*. thk. Abdulaliyy Abdulhamid Hâmid. Hindistan: Mektebetür-Rüşd, 1323/2003.
- Cüveynî. Abdurmelik b. Abdullah. *Kitâbü'l-irşâd ilâ Kavâtı'l-edille fî Usûli'l-itikâd*. thk. Dr. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdu'l Mun'im Abdu'l-Hamid. Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Cüveynî. *eş-Şâmil fî Usûlü'd-dîn*. thk. Ali Sami en-Neşşâr vd. İskenderiyye: Menşetü'l-Mearif, 1969.
- Çelebi, İlyas “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009.
- Düzgün, Şaban Ali. “Allah’a İman”. *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- İmâm Ebû Hanîfe. “el-Fıkhu'l-Ekber”, *Beş Eser*.:Çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu'l-Ya'lâ el-Ferrâ. *el-Mu'temed fî Usûli'd-din*. thk. Vedit' Zeydân. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974.
- Emirdağı, Haşim. *İbnü'l-Vezir'in Hayatı, Şahsiyeti, Metodu ve Kelâmî Görüşleri*. Kayseri: Doktora Tezi, 2009.
- İbn Fûrek, Ebubekir Muhammed b. Hasan. *Mücerredü Makâlâtı's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1987.
- İbn Hazm. *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Teymiyye, *Beyânu Telbisi'l-Cehmiyye fî Tesisi Bidahimi'l-Kelâmîyye*, thk. Bir grup alim. Medine: Mecmeu'l-Meliki Fahd, 1426.
- İbn Teymiyye. *Dakâiku't-Tefsir*. thk. Muhammed Seyyid. Dimeşk: Müessesetü Ulumi'l-Kur'ân, 1404.
- İbn Teymiyye. *Mecmeu'l-Fetevâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmeul-Meliki Fahd, 1416/1995.
- İbn Vezir, Muhammed b. İbrâhim. *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fî'z-zebbi an Sünneti Ebi'l-Kâsım*. thk. Şuayb Arnavud. Beyrut: Müessesetür-Risale, 1415/1994.
- İmam Eş'arî. *Makalatül-İslamiyyin ve İhtilafül-Musallin*. thk. Naim Zerzur. Mısır: Mektebetül-Misriyye, 1426/2005.
- İmam Eş'arî. *Risaletün ila Ehli's-Sağr bibâbil-Ebvab*. thk. Abdullah Şakir Muhammed el-Cüneydî. Medine: İmadetu'l-bahsi'l-ilmi bi'l-câmiati'l-islâmiyye, 1413.

- İmam Gazzâlî. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Daru'l kutubi'l-ilmîyye, 1424/2004.
- İmam Mâtürîdî. *Kitabü't-tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Daru'l-cemaati'l-misriyye, trs.
- İmam Mâtûrîdî. *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne*. thk. Mecdî Baslum. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1426/2005.
- İmam Şâfiî. *el-Fıkhu'l-Ekber fi Usulü'd-din*. Çev. Vezir Harman. İstanbul: Bekâ Yayınları, 2019.
- İsfehânî, Râgıb. *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*. Tercüme: Abdalbâki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse (Mu'tezilenin Beş Esası)*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kurt, Fatih. "Kelâm İlmindeki Sıfat Tasniflerine İlişkin Bir Değerlendirme". *Turkish Academic Research Review*, 4(4), (2019). 613-630. <https://doi.org/10.30622/tarr.646781>
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhim Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1384/1964.
- el-Lekanî, İbrâhim Mâlikî el-Eş'arî. *Hidâyetü'l-Mürîd*. Tahkîk: Mervân Hüseyin Muhammed Abdussalihin. Kahire: Dâru'l-Basair, 1430/2009.
- el-Lekanî, İbrâhim. *Ümdetü'l-Mürîd Li Cevhereti't-Tevhîd*. thk. Beşîr Berhân. Beyrut: Daru'l-Kütübül-ilmîyye, 2015.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Yûs. *Usulü'd-din (Ehl-i Sünnet Akaidi)*. Tercüme: Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- er-Râzî, Fahreddin. *Levâmi u'l-beyyinât Şerhu esmâ illâhi Teâlâ ve's-sıfât*. thk. Seyyid Muhammed Bedreddin-Ebû Firâs en-Na'sânî el-Halebî. Mısır: el-Matbaatu's-Şerefiyye, 1323.
- er-Râzî, Fahreddin. *Tefsiru'l-Kebir*. Beyrut: Daru İhyâ-i't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- es-Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd*. thk. Ömür Türkmen. Amerika Birleşik Devletleri: Gorgias Press, 2018.
- Sancar, Muhammed Mustafa. *İlâhî Sıfatlar Ekseninde Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- es-Senûsî, Muhammed b. Yusuf. *Ümmü'l-Berâhin*. thk. Dr. Halid Zührî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2009.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, trs.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *Nihâyetü'l-İkdâm fi ilmi'l-Kelâm*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1425.
- Topaloğlu, Bekir ve İlyas Çelebi. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.